

ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ДРУГОРЯДНЕ ЗАВДАННЯ ЧИ НЕОБХІДНИЙ КРОК

HOLDING ELECTIONS IN UKRAINE DURING THE WAR: A SECONDARY TASK OR A NECESSARY STEP

Панчук К.В., студент II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано актуальне для українського народу питання – можливе проведення виборів під час дії правового режиму воєнного стану та повномасштабного вторгнення країни-агресора. На сьогодні це питання має два аспекти – правовий та фактичний. Правовий аспект полягає в сукупному аналізі норм Конституції та Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а саме визначення: чи є в законодавстві заборона проведення виборів під час війни. Окрім цього, під правовим аспектом статті слід розуміти й законодавчі приклади іноземного досвіду з вирішення такого питання. Також, проаналізовано здатність виборчого законодавства України пристосовуватись до реалій. Фактичний аспект полягає у врахуванні складних наявних обставин, що склалися для України та кожного громадянина України після 24 лютого 2022 року. В статті враховано позиції представників західних країн, які є особливо важливими для України сьогодні. Для з'ясування ставлення громадян до проведення виборів під час війни наведено дані соціологічного опитування. Окремо постає питання про актуальність Державного реєстру виборців з огляду на те, що багато громадян перебуває на фронті або за кордоном чи набули статусу внутрішньо переміщеної особи. Все це ускладнює проведення виборів під час війни, внаслідок чого постає питання необхідності проведення виборів. При дослідженні даного питання вказано на необхідне врахування іноземного та історичного досвіду, щоб в подальшому при нормативному регулюванні та під час фактичного вирішення питання проведення виборів сьогодні та у майбутньому застосовувати стали практику. Дослідження законодавства України та зарубіжних країн дало можливість зробити висновок, що вітчизняне законодавство достатньо детально регулює питання проведення виборів під час війни, встановлюючи непряму заборону виборів, але саме цей аспект потребує удосконалення шляхом конкретизації задля забезпечення політичної стабільності в Україні.

Ключові слова: вибори під час війни, внутрішньо переміщені особи, Держаний реєстр виборців, виборче право.

The article analyzes a topical issue for the Ukrainian people – the possibility of holding elections during the legal regime of martial law and a full-scale invasion of the aggressor country. Today, this issue has two aspects – legal and factual. The legal aspect consists in a cumulative analysis of the provisions of the Constitution and the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law", namely the determination of whether the legislation prohibits holding elections during the war. In addition, the legal aspect of the article should be understood as legislative examples of foreign experience in resolving such an issue. Also, the ability of the electoral legislation of Ukraine to adapt to realities is analyzed. The factual aspect presupposes taking into account the complex existing circumstances that have developed for Ukraine and every citizen of Ukraine after February 24, 2022. The article looks at the positions of representatives of Western countries, which are especially important for Ukraine today. To find out the attitude of citizens to the conduct of elections during the war, the data of a sociological survey are presented. A separate question arises about the relevance of the State Register of Voters, given that many citizens are at the front or abroad or have acquired the status of internally displaced persons. All this complicates the electoral process during the war and questions the need for elections. In the study of this issue, it is pointed out that it is necessary to take into account foreign and historical experience in order to apply sustainable practice in the future in normative regulation and during the actual resolution of the issue of holding elections. A study of the legislation of Ukraine and foreign countries made it possible to conclude that domestic legislation regulates the issue of holding elections during the war in sufficient detail, establishing an indirect ban on elections, but it is this aspect that needs to be improved through concretization in order to ensure political stability in Ukraine.

Key words: elections during the war, internally displaced persons, the State Register of Voters, suffrage.

Постановка проблеми і її актуальність. Питання проведення виборів в Україні набрало дуже широкого розголосу у другій половині 2023 року. Ця тема є одночасно важливою, спекулятивною та обговорюваною всюди: в українських та іноземних засобах масової інформації, в заявах членів уряду України та іноземних держав, в суспільстві. Разом з цим, постає питання можливості проведення такого масштабного заходу на рівні країни, до якого повинні мати змогу долучитися всі громадяни України, незалежно від місцезнаходження або життєвих обставин.

Вибори в Україні завжди за часів незалежності мали великий розголос не тільки на території нашої держави, а й за кордоном. Кампанії 1999, 2004, 2010, 2014 років були предметом дискусій у суспільстві. Варто зауважити, що українське виборче законодавство вдосконалювалось з часом. Сучасне виборче законодавство України перейшло на новий рівень у 2019 році з прийняттям єдиного кодифікованого нормативно-правового акту – Виборчого кодексу України, який не припиняє також вдосконалюватись через внесення змін та пристосовується відповідно до сучасних обставин. Але сьогодні, на початку 20-х років XXI століття, перед Україною, українським народом і владою постає нове випробування: війна за збереження державності. Виходячи з цього, тема можливості та доцільності проведення виборів в умовах війни потребує дослідження через її суспільну значущість та актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти інституту виборів досліджувались такими вітчиз-

няними вченими як Венгер В. М., Гудзь Л. В., Гудзь Т. І., Ключковський Ю. Б., Марцеляк М. О., Марцеляк О. В. та інші. Проте актуальність та значущість питання необхідності та доцільності проведення виборів в умовах воєнного стану не втрачає своєї актуальності з огляду на закінчення строку повноважень вищих органів державної влади.

Мета статті. Головними завданнями статті є дослідження фактичних та нормативних передумов та перешкод у проведенні виборів під час правового режиму воєнного стану, а також аналіз зарубіжного досвіду в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Стаття 71 Конституції України зазначає: «Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування» [1]. Тобто, однією з ознак виборів є їх проведення на основі принципу загального виборчого права. Як слушно зазначається в науковій літературі, цей принцип визначає суб'єктів виборчого права, і на сьогодні у більшості країн світу, у тому числі в Україні, діє загальне виборче право, за яким всі громадяни країни, незалежно від статі, раси, національності, мови тощо, можуть обирати та бути обраними в органи державної влади. Учені зазначають, що, безперечно, існують певні обмеження виборчих прав (ценз громадянства, осілості, віку, дієздатності), оскільки вони не можуть належати усім особам без винятку [2, с. 33]. Отже,

такий перелік правомірних обмежень не включає в себе обмежень, пов'язаних з місцезнаходженням чи життєвими обставинами, а саме це і є першою проблемою проведення виборів під час війни. Такі критерії (громадянин на фронті, за кордоном, внутрішньо переміщений) не можуть розглядатися, як привід до того, щоб обмежувати виборче право.

Сьогодні це питання набуває тим більшої актуальності, оскільки багато українців перебувають на фронті або знаходяться за кордоном. Об'єктивна можливість голосування на фронті – важливий аспект демократії, але на жаль, із цим пов'язані ризики та проблеми: у зоні бойових дій складно підтримувати безпеку для виборчого процесу, адже ситуація на фронті може бути занадто небезпечною для організації вільного та безпечного голосування.

У демографічній ситуації в Україні масштабні переміщення громадян з територій, які опинилися в зоні бойових дій або окупації, переміщення за кордон, мобілізаційні процеси спричинили істотні зміни, які є та будуть окремою проблемою проведення виборів не тільки під час війни, а й у післявоєнний період. Науковці, національні експерти Ради Європи Ключковський Ю. та Венгер В. у своєму дослідженні з оцінки ситуації окремо зазначають, що всі ці обставини спричинили істотну шкоду Державному реєстру виборців: стан цього реєстру не відображає дійсності після 24 лютого 2022 року [3, с. 13].

Ще одним викликом голосування на війні є забезпечення логістики, що може стати серйозною проблемою у зоні бойових дій. Транспортування бюлетенів та їх зберігання може виявитися серйозним викликом, бо у ворога наявно багато видів озброєння, яким він може і буде порушувати виборчий процес. Через те, що вибори – публічна подія, про їх проведення буде легко дізнатися, а це з великою вірогідністю стане об'єктом ще одного злочину окупаційних військ.

Також важливим аспектом сучасної демократії є наявність міжнародних спостерігачів. Це завжди було необхідною умовою виборів і могло сприяти підвищенню рівня прозорості виборів та демократизації суспільства, певним чином підіймало рівень довіри до організації проведення виборів та підвищувало рівень легітимності новообраної влади в державі та за її межами. Немалозначним аспектом було і те, що при наявності міжнародних спостерігачів виборчий процес визнавався повною мірою таким, що відповідає основоположним вимогам міжнародного суспільства. На сьогодні питання залучення міжнародних спостерігачів та експертів на фронт також є важливим аспектом, який необхідно врахувати під час проведення виборів, тому що без наявності спостерігачів та експертів неможливо розраховувати на повне досягнення основної мети – обрання нової влади, яка буде легітимною та визнаною не тільки всередині країни, але й ззовні. Науковці також визначають важливу роль офіційних спостерігачів, виділяючи політичне, правове та суспільне значення їх участі у виборчому процесі: де політичне – це відкритість та прозорість виборів; правове – стимул перебувати в рамках закону; суспільне – подальше утвердження демократичних цінностей [4, с. 72].

Окремим питанням постає проведення виборів за кордоном. З одного боку, можна зауважити, що і раніше вибори проводились за кордоном у консульствах та посольствах, це прямо передбачено законом і ніяких проблем не повинно виникнути. Але щоб детально проаналізувати це питання, потрібно звернутися до статистики. За даними Міністерства соціальної політики в 2019 році налічувалося приблизно 3,2 млн трудових мігрантів з України [5]. Можливо, тоді всі українці, що бажали реалізувати своє активне виборче право, мали змогу це зробити. На сьогоднішній день основна проблема пов'язана з інфраструктурою консульств і посольств, які розташовуються на території іноземних держав та у більшості випадків займають

дуже малу територію. Сьогодні ж, за даними Міністерства закордонних справ України, станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебувають 8,1 млн українців [6]. Тобто зараз кількість українців за кордоном є більшою ніж у два рази у порівнянні з виборами 2019 року. Потрібно також відмітити те, що більшість українців за кордоном зараз – біженці, тобто ті, що покинули Батьківщину не з власної волі. Виходячи з цього, можна спрогнозувати, що процент явки серед таких громадян буде значно більшим, ніж той відсоток, що був серед трудових мігрантів з України.

Підсумовуючи, варто зазначити, що проведення виборів за кордоном сьогодні може стати нереальним завданням, оскільки на це не вистачить наявної інфраструктури консульств і посольств України аби прийняти всіх бажаючих громадян. Питання організаційної підтримки країн, в яких перебувають вимушені переселенці з України поки залишається відкритим та потребує врахування потенційних ризиків та врегулювання до початку виборчої кампанії. Одним із них є ризик зловживань з боку інших країн, спроби впливу на реалізацію виборчого права та волевиявлення українських громадян.

Окремо варто також розглянути питання можливості внесення змін українського законодавства щодо виборів під час воєнного стану. Наразі в Україні встановлені певні обмеження щодо проведення виборів під час воєнного стану, а саме частина 3 статті 83 Конституції встановлює: «У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану» [1], та частина 3 статті 11 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», яка встановлює обмеження щодо виборів Президента України: «У разі закінчення строку повноважень Президента України під час дії воєнного стану його повноваження продовжуються до вступу на пост новообраного Президента України, обраного після скасування воєнного стану» [7].

Зі змісту статей випливає, що прямої вказівки на заборону проведення виборів немає, але проаналізувавши приведені положення законодавства, можна дійти висновку що, хоч і опосередковано, але проведення парламентських або президентських виборів в Україні під час воєнного стану без внесення змін до законодавства заборонено.

Варто зазначити, що не все українське суспільство позитивно відноситься до проведення виборів зараз та існує багато аргументованих думок щодо того, чому це не варто робити. Згідно з соціологічним опитуванням, що проводилися соціологічною службою Центру Розумкова у вересні 2023 року 15% громадян виступає за проведення виборів до закінчення війни, 64% громадян ставляться до цього негативно й 21% громадян не визначився щодо цього питання [8].

Окремою стороною в такому дискусійному питанні постають і представники державної влади наших партнерів – західних країн, що буде проаналізовано нижче.

Україна – сучасна європейська країна, яка цінує європейські та загальносвітові цінності, такі як верховенство права, демократія, лібералізм тощо, тому порушення, «виключення» або «обхід» законодавчо встановлених норм не може бути предметом дискусій, оскільки такі дії повністю зневажають Україну як державу (у сукупності українську владу та український народ) на міжнародній та внутрішній правовій арені.

Пропонуємо розглянути варіант внесення змін до вищезгаданих нормативно-правових актів. Такий варіант є легальним та відповідає вищевказаним цінностям. З Законом України «Про правовий режим воєнного стану» все вирішується у порядку внесення змін Верховною Радою України до закону, при якому потрібна підтримка простої більшості народних депутатів. Внесення змін до

такого закону є реальним і може бути проведеним у будь-який час після внесення такої пропозиції до порядку денного парламенту. Але постає питання зміни/виключення норми у Конституції України, що прямо заборонено частиною 1 статті 157 самого Основного Закону. З огляду на це, щоб провести вибори, потрібно закінчити дію режиму воєнного стану, оскільки відразу декілька норм Конституції не дозволяють реалізувати виборчі процедури.

На практиці спроба змінити конституційну матерію буде зведена нанівець. По-перше, потрібно буде внести зміни/виключити норму частини 3 статті 83 Конституції, але при цьому натрапимо на інше обмеження – встановлене частиною 1 статті 157 Конституції: «Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану» [1]. Якщо поставити питання про виключення норми, встановленої частиною 1 статті 157 Конституції України, яка входить до XIII розділу Конституції, то при цьому ми потрапимо на умову, встановлену статтею 156 Конституції щодо необхідності закріплення такої правки всеукраїнським референдумом. Такий випадок також неможливий, тому що він також потрапляє під дію обмеження, встановленого частиною 1 статті 157 Конституції.

Варто підкреслити, що Конституція містить обмеження щодо виборів тільки до Верховної Ради України; обмеження щодо президентських виборів містить Закон України «Про правовий режим воєнного стану» але основним аргументом прихильників ідеї проведення виборів є «необхідність підвищення рівня легітимності влади». Україна є парламентсько-президентською республікою і тому, на нашу думку, проведення тільки одних виборів не буде належним чином цьому сприяти, оскільки не буде мати наслідком абсолютне оновлення легітимності влади.

Зараз позиція західних партнерів України є важливою для нашої держави, оскільки сьогодні, у часи тяжкої війни, Україна у значній мірі залежить від партнерів, які мають власні погляди з цього питання, хоча таке питання є більше внутрішнім, аніж зовнішнім. Одним із перших, хто порушив питання виборів в Україні був Сенатор США Ліндсі Грем, наголосивши: «Я хочу, щоб у цій країні відбулися вільні та чесні вибори, навіть під час нападу на неї» [9]. Треба зазначити, що американський народ та його представники – американська влада – безперечно надають Україні життєво необхідну фінансову та військову допомогу, але у свою чергу, вимагають дотримання певних правил та принципів, наприклад, щодо демократії. З одного боку, ця позиція є достатньо обґрунтованою і важливою для України, щоб діяти у майбутньому у відповідності до неї. З іншого боку, ця позиція не відповідає Основному Закону нашої держави і ставить «абсолютні вимоги», які сьогодні, згідно з Конституцією України, виконати неможливо. Можна припустити, що Ліндсі Грем недостатньо ознайомлений з конституційним ладом України і тому його позиція суперечить положенням Конституції України. На нашу думку, така теза не є доречною, оскільки аналізуючи вищезазначені норми законодавства України, можна дійти висновку, що проведення виборів на законних підставах не є можливим сьогодні. Окрім фактичних неперервних подій, які ми маємо у наслідку війни і які будуть заважати проведенню виборів в Україні, існують конституційні обмеження проведення виборів під час воєнного стану. Так, можливо, «проблема» полягає саме у дії воєнного стану, оскільки саме його правовий режим накладає обмеження на проведення виборів. Варто зазначити, що воєнний стан також не підлягає тимчасовій відміні з метою проведення виборів або внесення змін до законодавства, але його тимчасова відміна, в такому разі, буде повністю фіктивною.

Слушно зазначає речник федерального уряду Німеччини Штеффен Гебештрайт: «В принципі, ми вважаємо правильними цінності демократичного волевиявлення і виборів, але треба брати до уваги особливу ситуацію,

яка наразі є і буде тривати протягом осяжного майбутнього в Україні...» [10]. Необхідно констатувати, що така позиція відповідає положенням Конституції та фактичній обстановці в Україні. Федеральна Республіка Німеччина також є стратегічним партнером України у багатьох галузях. Думка представників Німеччини для України є не менш важливою, ніж думка інших партнерів. Підсумовуючи, можна констатувати, що позиція західних країн, яка є для України важливою, не є однозначною. Дехто наголошує на необхідності проведення виборів, інші – приймають більш гнучку позицію, не наполягаючи на проведенні виборів та залишаючи право вибору дій за Україною, а також вважають ситуацію такою, що унеможливило безперешкодне проведення виборів.

У питанні проведення виборів під час війни в інших країнах проаналізуємо відповідні норми в Конституціях інших держав. У Конституції США не підіймається питання проведення виборів у парламент під час війни, але окремо зазначено, що Конгрес шляхом прийняття закону може змінити ці правила (окрім місця проведення виборів) [11]. Конституція Французької Республіки встановлює, що у разі вакантності президентської посади або перешкоди, яка оголошена остаточною Конституційною Радою, голосування за обрання нового Президента відбувається, за винятком випадків форс-мажорних обставин, встановлених Конституційною Радою [12]. Можна припустити, що саме під форс-мажорними обставинами розуміється у тому числі і війна. Отже, існують варіанти вирішення цього нагального для України питання, але у порівнянні потрібно констатувати, що в нашому законодавстві цей випадок регулюється детально. Те, що в наведених Конституціях зарубіжних країн немає конкретних норм щодо виборів під час війни, не означає, що це є прогалиною. Можливо, це питання регулюється окремим нормативно-правовим актом, наприклад українським відповідником Закону про правовий режим воєнного стану.

Історія є великим джерелом уроків, що надає нам можливість вивчати помилки минулого, розуміти їхні наслідки і уникати повторення подій, які можуть призвести до негативних наслідків. Виходячи з цього, щоб краще розуміти деякі події та їх наслідки, потрібно аналізувати історичні приклади. Деякі історичні події слугують джерелом інспірації і можуть стати прикладом для подолання труднощів та показником успішності тих чи інших дій у конкретній справі.

Одним із історичних прикладів проведення виборів під час війни є вибори у США у 1864 році, коли у країні, роздертій громадянською війною, абсолютно неочікувано для багатьох відбулися президентські вибори. Цей період в історії США демонструє значимі уроки та важливі аспекти, які можна проаналізувати в контексті сучасності. З одного боку, цей приклад є тим більш серйозним, що громадянська війна роздирає країну з середини, а у сучасній війни ми маємо стабільну лінію зіткнення. Вибори 1864 року в США слугують не лише історичною подією, але й важливим уроком для сучасності. Вони вчать про важливість стабільності, легітимності, громадянської відповідальності та об'єднання в часи випробувань. Сучасне суспільство може взяти до уваги ці уроки, розвивати демократичні цінності та забезпечувати вільний та справедливий виборчий процес.

Іншим, більш сучасним, прикладом є Друга світова війна, яка охопила світ у період з 1939 по 1945 рік, створила складні виклики для країн, включаючи Велику Британію. У цей важкий період, коли країна відстоювала свою незалежність та виживала в умовах війни, відбулися вибори 1945 року, які значно вплинули на політичний ландшафт Європи та світу. З одного боку, вибори вже проводилися на фінальному етапі війни, коли вже була подолана критична загроза для Великої Британії. З іншого боку, вибори відбулися в умовах війни, але політичні сили об'єдналися

задня переваги для нації. Це нагадує про важливість національної єдності в складні часи.

Висновок. Усі питання, пов'язані з проблемами проведення виборів під час війни, потребують уважного вирішення, аби забезпечити чесні та вільні вибори в складних умовах. Окремим аспектом слід визначити наявність непрямой заборони проведення виборів під час воєнного стану у Конституції України. Під час дослідження було встановлено, що деякі норми Конституції у сукупності утворюють фактичну відсутність конституційних підстав для проведення виборів під час воєнного стану. Тому слід розуміти, що проведення виборів всупереч Конституції призведе до подальшого визнання виборів неконституційними, засудження таких дій серед громадян та міжнародного співтовариства. На нашу думку, законодавець приділив окрему увагу в Конституції питанню проведення виборів під час воєнного стану і фактично його заборонив. Вибори під час воєнного стану не пройдуть на належному рівні, оскільки існує безліч факторів, цьому заважають. На жаль, сьогодні Конституція України встановлює лише заборону проведення парламентських виборів під час воєнного стану, маючи прогалину щодо врегулювання проведення президентських виборів під час війни,

оскільки не містить конкретних вказівок, як діяти в такій ситуації, але при сукупному розгляді норм Конституції та законів така прогалина ліквідується.

Політичні позиції представників західних держав у сучасності мають особливу важливість для України. Їх дотримання або недотримання можуть мати великі позитивні або негативні наслідки для України. Незважаючи на це, усі юридичні дії повинні в першу чергу відповідати Основному Закону держави, а вже потім рекомендаціям, думкам чи зауваженням авторитетних осіб. Якщо будь-яка висловлена позиція, у тому числі стосовно виборів під час воєнного стану, суперечить нормам Конституції, вона не може бути прийнятною для держави, оскільки для забезпечення власного суверенітету влада повинна дотримуватися принципу конституціоналізму.

Історичний чи іноземний досвід у будь-якому питанні є важливим джерелом прикладів і знань. Деякі приклади з історії можуть підказати можливі варіанти вирішення нагальних питань, в том числі й виборів. Не можна забувати і про те, що залучення іноземного чи історичного досвіду містить у собі недоліки – наприклад, наявність конкретних обставин, а отже окремі ситуації є особливими й неповторними. Тому такий досвід має аналізуватися крізь призму вітчизняних реалій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
2. Principle of universal suffrage: international standards and prospects of legislative implementation in Ukraine. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*. 2020. № 30. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-30-03> (дата звернення: 30.11.2023).
3. Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час / Центр Верховенства Права. URL: <https://rol.ukma.edu.ua/2022-11-22/> (дата звернення: 30.11.2023).
4. Martselyak O. V., Martselyak M. O. The place and role of official observers from foreign states and international organizations in elections: the experience of Ukraine and foreign countries. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2021. № 63. С. 70–82. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.13> (дата звернення: 30.11.2023).
5. Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019-2021 роках. *Слово і Діло*. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2021/03/18/infografika/suspilstvo/trudova-mihracziya-skilky-ukrayincziv-pracyuvaly-kordonom-2019-2021-rokakh> (дата звернення: 30.11.2023).
6. Бойко М. Скільки мільйонів українців зараз живе за кордоном: конкретні цифри / ТСН.ua. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ponad-20-naselennya-nazvali-konkretni-cifri-skilki-ukrayinciv-viyihalo-za-kordon-2376805.html#:~:text=Згідно%20з%20даними%20українського%20МЗС,українських%20переселенців.> (дата звернення: 30.11.2023).
7. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII : станом на 19 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 30.11.2023).
8. Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-krajini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukrajini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r> (дата звернення: 30.11.2023).
9. Вибори в Україні наступного року мають відбутися, навіть в умовах війни – сенатор США. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vyboru-ukrayina-usa/32561994.html> (дата звернення: 30.11.2023).
10. Ukrinform. Німеччина вважає вибори в Україні важливим, але не найголовнішим питанням. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3756888-nimeccina-vvazae-vibori-v-ukrajini-vazlivim-ale-ne-najgolovnisim-pitannam.html> (дата звернення: 30.11.2023).
11. The Constitution of the United States: A Transcription. *National Archives*. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript> (дата звернення: 30.11.2023).
12. Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur. *Conseil constitutionnel*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (дата звернення: 30.11.2023).